

5-MAVZU.JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASIDA QO‘LLANILADIGAN TA’LIM METODLARI

5.1. Ta’lim metodlarining umumiy tavsifnomasi.

Makdabdagi o‘quv jarayonining sifati ko‘p omillarga bog‘liq bo‘lib ular orasida o‘qitish metodlari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Chunki ular bilimlarni ongli va chuqur o‘zlashtirishga o‘quvchilarda mustaqillik va ijobiy faollikni rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘qitish metodlarini tanlashda o‘qitilayotgan fanning xarakteri o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, tayyorgarlik darajasi hisobga olinadi.

O‘qitish metodlari ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatining qanday bo‘lishini, o‘qitish jarayonini qanday tashkil etish va olib borish kerakligini belgilab beradi.

O‘qitish metodlari - ikki tomonning (aktiv) faoliyati ya’ni o‘qituvchi tomonidan o‘quvchilarni bilim ko‘nikma va malakalar bilan qurollantirish va o‘quvchilar tomonidan o‘sha nazarda tutilgan ilmiy bilim malaka va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish faoliyatidagi yo‘llari tushuniladi.

O‘qitish metodlari darsning mazmuniga qarab o‘qituvchi tomonidan tanlanadi. Masalan: yangi materialni bayon etishda bir xil metodlar qo‘llanilsa, uni mustahkamlashda ikkinchisi va mavzuni umumlashtirishda yana boshqa xil metodlar qo‘llaniladi.

Barcha qomusiy olimlar foydalangan o‘qitish metodlarini bir necha xil guruhlariga ajratish mumkin. Bular: ko‘rsatma tajriba metodlari (Ibn Sino) bilimlarni bayon qilishning savol javobli metodlari (Abu Rayhon Beruniy, Al-Xorazmiy) ko‘nikma va malakalarni hosil qilish, bilimlarni tekshirish metodlari (Farobiy, Al-Xorazmiy) va boshqalardan iboratdir.

Bu olimlarning hammasi o‘quvchilar faoliyatini kuchaytirish va ularda mantiqiy tafakkurlarni rivojlantirish maqsadini ko‘zlaganlar. Har bir o‘qituvchining ishida turli metodlar mavjud bo‘lishiga qaramasdan, ularni qo‘llashdan ko‘zlanadigan maqsad umumiy, ya’ni tarbiyalanuvchilarni maqsadga muvofiq ta’lim olishlarini ta’minlashdan iborat. O‘qitish jarayonini samarali amalga oshirish uchun uslubiy vositalaridan foydalaniladi. Bularga vosita-yordamchi o‘quv materiallari: asboblari, apparat, tasviriy ko‘rgazma materiallar, mikroskop eksponatlar va boshqalar kiradi. Usul va vositalar o‘qitiladigan mavzuning mazmuniga qarab tanlanadi. Masalan: jismoniy tarbiya darslarida mashq qilmay, mashqlarni muntazam tayyorlamay, ko‘zlangan maqsadga erishib bo‘lmaydi. O‘qitish metodlariga qo‘yiladigan asosiy talablar ta’limning maqsadidan kelib chiqadi. O‘qitish metodlari qo‘yidagilarni ya’ni:

- ta’limning hayotiy – ommaviy xarakteri va dunyoqarashni tarkib toptirishni;
- o‘quvchilarni puxta, tizimli bilim ko‘nikma va malakalar bilan qurollantirishni;
- o‘quvchilarni har tomonlama aqliy rivojlanishini;
- bilimga bo‘lgan qiziqishini rivojlantirishni ta’minlashi kerak.

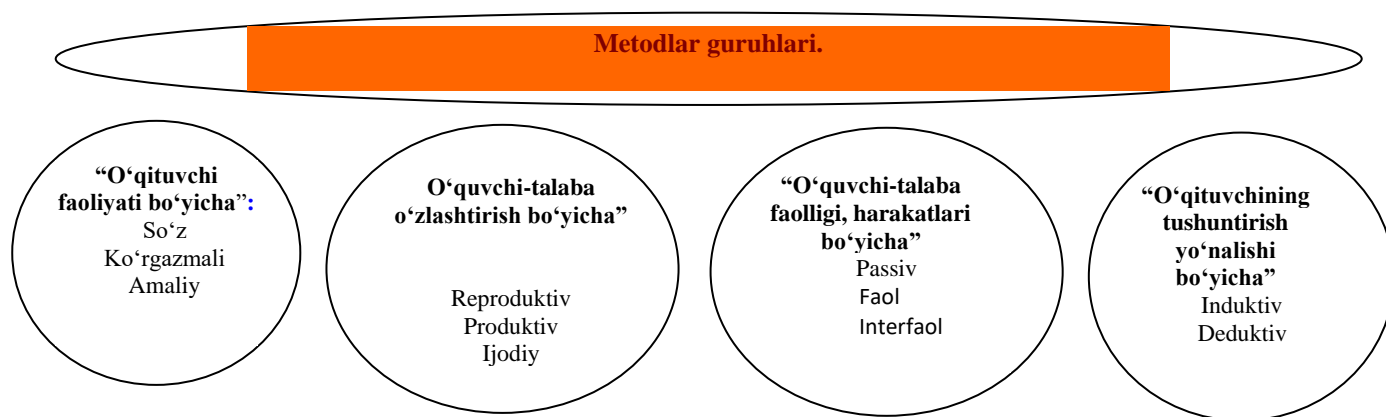
O‘quv materialni o‘rganishda darsning maqsadlari anglab olishdan boshlanadi, keyinroq uning mazmun-mohiyatini aniqlash, tamoyillar birikmasini tushunish,

mashg'ulot shaklini tanlab olish, metod va vositalarini ajratib qo'yish vazifalari qo'yiladi. O'qituvchi ta'lim berishda har bir dars boshlanishidan avval "qanday o'rgataman?" degan savolga javob berib, butun bir birikmadan, katta to'plamdan metodlarni saralab oladi. Haqiqatdan ham, ta'lim jarayonida o'qituvchilar aynan ta'lim metodlari orqali muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni o'quvchi-talabalar tomonidan egallashga ko'maklashadilar.

Metod (yunon tilidan) atamasi, nimagadir usul, yo'l degan ma'noni anglatadi, ya'ni maqsadga erishish yo'lini, ish yo'riqnomasini tanlash metodini bildiradi. Shuning uchun ham kasb ta'lim metodlari deganda o'qituvchi va o'quvchi-talabalarning birgalikda bajaradigan faoliyat usullari tushuniladi va bu usullar yoshlarning kerakli bilimlarni, ko'nikma va malakalarini egallashlariga, mustaqil ravishda bilim olish va bu bilimlardan amalda foydalanish qobiliyatini oshirishga qaratilgan bo'ladi.

5.2. Ta'lim metodlarini tanlash.

Ta'lim mazmunini o'zlashtirishda, o'quvchi-talabalarning bilim saviyasi, o'zlashtirish qobiliyati, ta'lim manbai, didaktik vazifalarga qarab, munosib ravishda har xil metodlar qo'llaniladi. Didaktik metodlaridan unumli foydalanishimiz uchun ularni bir tizimga keltirib olishimiz zarur. Metodlarni har qanday muammoni echish, maqsadni bajarish, axborotni uzatish va qabul qilish, bilim-malaka berish va ularni o'zlashtirish tasnifiga qarab quyidagi to'rtta guruhlariga ajratish mumkin:

Metodlar usullarga bo'linadi va ta'lim jarayonining boshqarish mexanizmi hisoblanadi. Birinchi guruh metodlari - **“O'qituvchi faoliyati bo'yicha”** degan metodlar ta'lim jarayonida o'qituvchining o'quvchi-talabalarni o'qitish maqsadida hatti-harakatlarni bildiradi. Bu guruh ichida:

- So'z orqali ifodalanadigan metod
- Ko'rgazmali metod;
- Amaliy metod kiradi.

So'z orqali ifodalanadigan metod - so'z orqali uzatish va axborotlarni eshitish orqali qabul qilish og'zaki metodik turlarini, usullarni, ya'ni hikoya, ma'ruza, suhbat, kitob o'qish va boshqalarni o'ziga qamrab oladi.

Fanlarni o'rganish jarayonida o'quv materialini hikoya, ma'ruza, suhbat, og'zaki bayon, kitob o'qish, gapirib berish va tushuntirish orqali amalga oshiriladi, bunda mavzu

to'liq taqqoslaniladi, isbotlanib, misollar bilan tushuntiriladi. Ma'ruza qilinayotgan material o'quvchi-talabalarning tushunishi uchun qiyin bo'lgan yangi ma'lumotlarni xabar qiladi. O'quv ishlarni bajarish yo'llarini talab qilingan hollarda tushuntirib berish maqsadida ma'ruzachi shu ishlarning aniq mazmuni, mantiqiy tuzilishi va ketma-ketligini ifodalab berishga yoshlarga tushunarli va oson yetib boradigan, har bir bosqichda fikrni aniq va ravshanligi, yoshlarning e'tiborligini, faolligini oshirishga so'z orqali harakat qiladi. Ma'ruza va hikoyada o'quv materialini aytib berish, tasvirlash, mulohaza qilish usullardan foydalaniladi. Ushbu tarzdagi metodni qo'llashda o'qituvchi so'z vositasida mavzuni bayon qiladi va tushuntiradi. O'quvchilar esa tinglashadi, eslab qolish, anglab yetish orqali uni faol qabul qiladi va o'zlashtiradi. Ma'ruza matnini tushuntirish uzoq vaqt davomida diqqatni ushlab turish, yoshlarning fikrlashini faollashtirish usullari, ya'ni isbotlash, tasniflash, mustahkamlash, tizimlashtirish, umumlashtirish kabi usullaridan foydalaniladi. Tushuntirish metodi atroflicha o'ylangan fikrlar, savollar yordamida bilim berilib, u o'quvchini isbotlar tizimini, yangi tushunchalar va qonuniyatlarni o'zlashtirishga olib keladi.

Mavzuning asosini tushuntirish va uqtirishda hikoya metodidan foydalaniladi. O'quv materiallari mazmunini og'zaki bayon qilish, uning asosiy joylarini tushuntirish ko'zda tutiladi. Bu maqsadga erishish uchun, hikoya metodini qo'llash samarali natija beradi. Bu metod orqali mavzuga xizmat qiladigan ma'lumot va voqealarni bayon qilish diqqatni faollashtiradi, xotirada saqlashni jadallashtiradi. Hikoyani bayon qilish metodini samarali qo'llash shartlari: rejani qunt bilan o'ylash, mavzuni yoritishning oqilona izchilligini ta'minlash, misollar va hikoyalarni to'g'ri tanlash darkor. Hikoya bir necha turga bo'linib, hikoya-muqaddima, hikoya-bayon, hikoya-xulosalarga bo'linib, ular mavzuni yoritishga xizmat qiladi. Mavzuni tushuntirishda og'zaki bayon qilish, tushuntirish yoki biror bir lavhani ko'rsatishni ko'zda tutib, hikoyadan o'zining hajmi kattaligi, mantiqiy qo'yilishi, isbotlash va umumlashtirish orqali mavzu maqsadiga erishiladi, hikoya qilish mavzuning maqsadini bir qismiga xizmat qiladi.

Suhbat ta'limning shunday metodidirki, unda o'qituvchi to'g'ri qo'yilgan savollar yordamida yoshlarda ilgari o'zlashtirilgan bilimlar hosil qilib esga tushiradi va shu asosda mustaqil ravishda yangi bilimlar hosil qilishga undaydi. Yoshlarni o'quv-bilish faoliyatini tashkil qilishi va boshqarish savol-javob suhbatlari orqali amalga oshiriladi. Bunday suhbatni evristik suhbat deyiladi. Bu suhbatning didaktik ma'nosi, o'qituvchi yoshlar oldiga yangi savol-javoblar qo'yib, ularning mantiqiy ma'nolari yechiladi va ularda o'quv materialini bo'yicha aniq fikrlar hosil qilinadi. Bu orqali o'qituvchi yoshlarga oldin egallagan bilimlaridan va kuzatuvlaridan, hayotiy va o'qish tajribalaridan foydalanishga, ularni taqqoslashga, aqliy xulosalar chiqarishga yordam beradi. Suhbatlar ta'lim oluvchilarni qiziqishini, diqqatini oshirishga, bilimlarni yaxshi egallashga olib keladi. Lekin suhbat boshqa og'zaki usullardan ko'ra murakkabroqdir va o'qituvchidan darsga puxta tayyorlanishni talab qiladi.

Fanlarni o'rganishda evristik suhbatning quyidagi shartlarini ko'rsatish mumkin:

1. o'quv material mazmuni mantiqiy to'g'ri tuzilgan;
2. yangi o'quv materialini o'rganishda mavzuni ko'proq mulohaza va muhokama qilishga qaratish kerak;
3. suhbatni boshqa metodlar va o'quv ishlar turlari, masalan, tushuntirish, kitob bilan ishlash, kuzatuvlar bilan birga o'tkazish kerak.

Evristik suhbatda savollar keng qamrovli tuzilgan bo'lishi lozim. Savollar muammoning ko'rinishini, jarayonini, dalillarini va boshqalarni ko'rsatishi, muammo yechishda eski va yangi bilimlaridan foydalana olishi, bahs-munozara payti fikrni isbotlashga imkon yaratishga qaratilgani lozim. Suhbat o'tkazishda uning mantiqiy rejasiga qat'iy rioya qilish kerak, savol-javoblarning ketma-ketligi shunday tuzilgan bo'lishi kerakki, unda mavzu murakkablashib, rivojlanib borishini barchalar sezib anlay olishi kerak. Suhbat xulosa bilan tugalanadi.

Kitob bilan ishlashini ko'pgina metodik turlari didaktikada aniq ko'rsatilgan. Bular tez o'qitish, konspekt olish, tayanchini, asosiysini aniqlash va reja tuzish; misollar muhokamasi, mustahkamlash, umumlashtirish va nazorat savollarni qo'yishdir. Kitob bilan ishlashlarida o'quv materialni, vazifalarni yaxshilab o'rganish kerak. Bu vazifalarni rasm chizish tuzilmani yig'ish, jadval to'ldirish orqali kabi ham o'rganiladi.

Ko'rgazmali metod - o'quv axborotni ko'rgazmali tasviriy namoyish qilish, uzatish va ko'rish orqali qabul qilish metodidir. Insonning tashqi olamni sezishining eng muhim organlari – ko'z va quloqdir. Miyaga axborot 80 foizi ko'z va quloq retseptorlari orqali tushadi hamda tasvirlash, ma'lumotlar olish operatsiyalari 80 foizi shular orqali qilinadi. Shulardan ta'lim-tarbiya jarayonida ko'rgazmali metod katta ahamiyatga ekanligini xulosa chiqarishimiz mumkin. Ko'rgazmali metod – bu o'quv jarayonida, o'quv nazariy va amaliy ishlarda ko'rgazmali vositalardan foydalanish, ularni biron narsani tasvirlash va bilim-malakalarni mustahkamlashda ishlatishdir. Uning besh turlari mavjud:

Tabiiy – o'quv jarayonda o'simlik va hayvonot olamidani, odam tanasidan olgan ko'rsatkichlardan o'quv ishlarda foydalanish;

Moddiy - texnik anjom va inshootlar o'zi, real asbob-uskunalar, dastgoh, tayyor mahsulotlar va jihozlardan foydalanish;

Tasviriy - o'quv jarayonda plakatlar, model va mulyajlar, maket va chizmalardagi jihozlar, auditoriya doskasi, doska-stend, doska-bloknot, tarqatmali didaktik materiallar, ishchi varaqalari, nazorat (test) varaqalari, ma'ruza matnlari, jadvallar, yo'l-yo'riq xaritalari, topshiriq kartochlaridan foydalanish;

Nashr qilingan – barcha chop etilgan o'quv va ko'rgazmali materiallar, darslik va boshqa o'quv qo'llanmalar kabi kitoblardan foydalanish;

Texnik - radio va televizorlar, audio-videoapparatlar, kompyuterlar va ular yordamida eshitish va ko'rsatishga tayyor diskalar, kassetalar, kino va videofilmlar, slaydlar, mul'timediadan foydalanish.

O'qituvchi mavzuni tushuntirishda, amaliy, seminar va laboratoriya mashg'ulotlarni o'tkazishda ko'rgazma sifatida, yoki bir xil hollarda o'rganilayotgan fan bo'yicha aniq ko'rgazma sifatida, yangi axborotlarni berishda ko'rgazmali metod juda qulaydir. O'quv jarayonida ko'rgazmali metodni qo'llashda didaktik qonunlarga muvofiq bo'lishi darkor, shu metodni qo'llash maqsadga erishish yo'lidir. O'quvchi-talabalarga savollar berilib, ko'rgazmali metod orqali, masalan, mul'timedia slaydlari ko'rishga beriladi va har bir kadrni anglab olishda muntazam, ketma-ket tahliliy savollar beriladi, muammolar qo'yiladi, o'quvchi-talabalar sobit qadam vazifalarni bajarishadi. O'qishga berilgan usullarini ko'rsatish vaqtida o'qituvchi ularning diqqati va qiziqishini ko'rsatilayotgan narsaga qaratishi, ularni o'qish harakatlarini faol va ongli ravishda o'zlashtirishga undaydi.

O'qitishning amaliy ishlar metodi. Bu metod o'quv axborotlarni amaliy mehnat

harakatlari orqali berish bilan mashqlar, amaliy, seminar va laboratoriya ishlari, mustaqil ishlar, tajribali-amaliy ishlar, o'yinlar va taqlidli vaziyatlar hosil qilish, kuzatuv va hokazolarni o'z ichiga olib, qo'yilgan masalalarni yechishga qaratilgan. Didaktik vazifalarga bog'liq holda amaliy metodning bir necha turlari qo'llaniladi:

- bilimlarni hosil qilish, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, bilimlarni qo'llash, mustahkamlash, bilim, ko'nikma, malakalarni tekshirish.

Amaliy metod ko'pincha o'ziga xos mazmuniga ko'ra aniqlanadi:

- ko'p komponentli o'quv tuzilma, ob'ektlarni turli xil amaliy yo'nalishlarda o'rganish;
- o'quv materialining keng qamrovligini, o'quvchi-talaba turli xil usullarda bilim-malakalarni qabul qilishi;
- o'quv ishlar mehnat va kasb ta'limi bilan o'zaro aloqadorligi;
- o'quv materialni keng qamrovligi, tajribaviy izlanish soni va sifati jihatidan bilim-malakalarni amaliy o'rganish;
- o'quv materiali mazmuniga yangi texnologiyalarni kiritish, mahalliy shart-sharoitni aks ettirish.

Mashq amaliy metodning asosiy turlaridan hisoblanadi. Mashq o'tkazishning asosiy maqsadi o'qitish jarayonida o'quvchi-talabalar fanlar bo'yicha egallagan bilimlarini amaliyotda qo'llay bilishni o'rgatishdir. Mashqlar bilim-malakalarni mustahkamlash jarayonida hosil bo'ladigan masalalarni yechish uchun qo'llaniladi. Bunday mashqlar hayoti va faoliyatida sodir bo'ladigan jarayonlarga yoshlarni tayyorlaydi. Mashqlarni o'tkazish uchun jarayon hosil qilish kerak bo'ladi. Masalan, o'quvchi-talabalarning jismoniy tarbiya va sport tayyorgarligini hayotiy holatlarda hosil bo'lishini sodir qilishi ayni muddaodir. Bunday jarayonlarni texnologik vazifa sifatida berish mumkin. O'quvchi berilgan vazifani o'rganib, nima sababdan jismoniy rivojlanishi, jismoniy rivojlanishining kelib chiqishi, maqsad qo'yish va yechimini topishi, aniqlashi kerak bo'ladi. Bu vazifalar ta'lim oluvchilarga ikki usulda berilishi mumkin: savol va javoblar bilan va savollarning o'zi. Birinchi usuldagi mashqda aniq jarayonni muhokamasi va texnologik jarayonlarni o'rganadi. Bu usullardagi vazifalar o'qitishning boshlang'ich bosqichlarida qo'llaniladi. Ta'lim oluvchilarni ko'nikmasi oshgan sari ularning diqqatini mustaqil ishlab chiqarishda hosil bo'ladigan jarayonlarni o'rganishga qaratish lozim. Bunda ikkinchi usuldagi vazifalardan foydalanish kerak bo'ladi. Ko'nikma va malaka mashqlar orqali hosil qilinadi. Mashq bu - harakatlarni ko'p marotaba takrorlashdir. Ta'limdagi mashqlar bir tizimda olib borilishi zarur. Mashqlar tizimida aloqadorliklar bor, masalan o'rganilayotgan mehnat faoliyatini to'g'ri bajarish, uning aniqligi, ishda aniq bir tezlikka ega bo'lish, mustaqillikni shakllantirish, mehnatga badiiy yondashish. Mashqlar tuzilmasiga ikki tomonlama yondashish mumkin.

birinchidan - didaktik maqsad: malakasini shakllantirish bo'yicha mashqlar, boshlang'ich ko'nikmalarni shakllantirish mashqlari.

ikkinchidan - mazmuniy: mehnat harakatlarini bajarish, mehnat jarayonlarini bajarish bo'yicha mashqlar, texnologik jarayonni boshqarish bo'yicha mashqlar o'tkazish.

Haqiqatdan ham, bilim-malakalarni egallash uchun yangi o'quv vazifalarini bosqichma-bosqich bajarish orqali yangi maqsadlarga ham erishish mumkin. Bu esa -

mashq o'tkazishning muhim belgisidir. Amaliy metod usullarini bajarish sohasidagi mashqlar o'quv ko'nikma va malakalarni tarkib toptirish hamda mustahkamlash maqsadida muayyan harakatlarni ko'p marta takrorlash bilan ajralib turadi.

Amaliy va laboratoriya ishlar amaliy metodining turlaridan hisoblanadi. Ta'limda amaliy va laboratoriya ishlari nazariya va amaliy o'qitishni tashkil qilishda muhimdir. Ular ishlash jarayoni, tuzilishi, kamchiligi, boshqarishni amaliy o'rganish uchun o'tkaziladi va shu bo'yicha xulosalarni evristik yakuniy suhbat orqali chiqariladi. Ta'limning amaliy metodiga muammoli usulni ham kiritish mumkin. Muammoli vaziyatlar fanlarning real materiallari va ta'limida kelib chiqadi:

- O'quvchi-talabalar egallagan bilimlarini o'zlariga notanish bo'lgan sharoitlarda amaliy qo'llash;
- Ularni shunday sharoitga qo'yish kerakki, egallagan bilimlari oldiga qo'yilgan masalani yechishi uchun ham yetarli emasligini ongli tushunishi.

Bunda o'quvchi-talabalarning bilimlari mustahkamlanadi, bilish, malaka, ko'nikma shakllanadi va hayoti va faoliyatida ham o'z bilim-malakalarini qo'llay olishiga yordam beradi.

Amaliy va laboratoriya ishlarining turlari:

- o'quv predmetini, uning xossasi, mahsulotlarini kuzatish va tahlil qilish;
- o'quv mehnat turi (mashina, mexanizm, asboblarni) kuzatish va asbobini o'rnatish va ishlatish.

Amaliy metodiga seminar darslar ham kiradi. O'quvchi-talabalar seminar mavzusi bo'yicha mustaqil uy vazifalarini tayyorlab kelishadi va seminarda shu tayyorlab kelgan matnlari bilan so'zga chiqadi va ko'rgazmalari qurollardan, asboblardan, jihozlardan foydalanib tushuntirib beradi. Amaliy mashg'ulotlardan seminarlar farqi – bunda o'quvchi-talaba shu ma'ruzaning mavzudagi mustaqil ishni tayyorlashda ma'ruzada yechilmagan masalalarini izlash va topib olishga urinadi va o'z so'ziga ularni bayon qiladi. O'quvchi-talabalarning ichki va tashqi faolligini oshirish uchun turli xil o'yinlardan foydalaniladi. Didaktik o'yinlar ko'p qo'llaniladi. Bular “bumerang” va “ariqcha”, “kichik tanlov”lar, “kim epchilu - kim chaqqon”, “aqliy kurashlar”, “buzilgan telefon”, “taqlid qilgan vaziyat”lar va h.k..

Amaliy ishlarda integrativ darslar ham keng qo'llanilmoqda. Bu darslarda ikki yoki bir necha fanlarning mavzulari o'rtasidagi aloqadorlik o'rganiladi. Masalan, jismoniy tarbiya va matematika (jismoniy tarbiya va sportda hisoblash turlari), jismoniy tarbiya va fizika (odam tashqi ko'rinishining fizik tomonlari), jismoniy tarbiya va kimyo (odam organizmida kimyo jarayonlari), jismoniy tarbiya va biologiya (odam biologik o'sishi qonuniyatlariga rioya qiluvchi jismoniy tarbiya usullari), jismoniy tarbiya va fiziologiya (odam fiziologik ko'rinishi va o'sishi qonuniyatlariga rioya qiluvchi jismoniy tarbiya usullari), jismoniy tarbiya va anatomiya (odam tanasining tuzilishi), jismoniy tarbiya va psixologiya (odam aqliy va ruhiy o'sishi qonuniyatlariga rioya qiluvchi jismoniy tarbiya usullari), jismoniy tarbiya va tarix (jahon sport va olimpiya o'yinlari tarixi), jismoniy tarbiya va adabiyot (yunon va o'zbek mifologiyasi), jismoniy tarbiya va gigiena (odam tanasi va ruhiyatiga ta'sir etuvchi ozodalik), jismoniy tarbiya va madaniyat (jismoniy tarbiya madaniyatning bir turi hisobida) aloqalarni ta'lim jarayonda o'rnatish bo'ladi. Bunday darslar ayrim

hollarda mavzularni fanlar o'rtasidagi bog'liqlik orqali tushuntiriladi va ta'lim oluvchilarning fanni, mavzuni o'rganish bo'yicha qiziqishi ortishiga xizmat qiladi. Jismoniy tarbiya va boshqa fanlar o'rtasidagi integratsion bog'liqlik butun darajada (masalan, o'rta maxsus kasb-xunar ta'lim mussasalarda "Jismoniy madaniyat" kursida "Odam organizmida kimyo jarayonlari" mavzusi mavjud) yoki qisman darajada, fanlararo aloqadorlik, integratsiya shakli bo'lib, fanlar mazmunidagi umumiy elementlar ko'riladi va didaktik sintez orqali umumiy ob'ekt o'rganiladi, amalga oshiriladi (masalan, jismoniy tarbiya darslarida albatta, majburiy tarzda anatomiya fanidan odam tanasining tuzilishi to'g'risidagi bilimlar o'zlashtiriladi).

Amaliy metod o'quvchi-talabalarning o'quv bilish faoliyati faolligi darsdan tashqari ishlarda ham intilishiga oid bilim-malakalarini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Darsdan tashqari amaliy ishlar - tanlovlar, ilmiy-amaliy anjumanlar, uchrashuvlar, namunali ishlar ko'rgazmasi, mehnat va ijodiy to'garaklari sport seksiyalarida yaqqol ko'rinadi.

Amaliy metodning ta'limdagi asosiy maqsadi shu soha bo'yicha bilim va malakalarni shakllantirishdir. Shu asosiy maqsadga bosqichma-bosqich erishiladi.

Quyida amaliy ishlar tushunchasini ochib beruvchi mezon ko'rsatkichlari keltirilgan:

- bajarilayotgan ishning sifati - talablarni bajarish, me'yor va ko'rsatkichlarga mos kelishi, ijobiy natijalar olish;
- vazifa, topshiriq bajarishini tashkil qilish - belgilangan vaqtda bajarish; vaqtdan to'g'ri foydalanish, ish vaqtida tejamkor bo'lish;
- mustaqil ish turini tanlashni bilish, ishning yuqori sifatini ta'minlash, to'g'ri xulosalar chiqarish, o'z-o'zini boshqarishni ishda tashkil qilish, mehnat madaniyati - o'z mehnatini, ishini rejalashtirish, yangi texnologiya bilan ishlay olish, yuqori intizom, bilimlarni ishda qo'llay bilish, mehnat faoliyatini va ish joyini tashkil qilish;
- mehnatda ijobiy yutuqlarga intilish va qobiliyatini o'stirish;
- mehnat faoliyati har tomonlama jihatlaridan tahlil qilish va umumlashtirishdir.

Amaliy metod orqali o'quvchi-talabalar mehnat faoliyatini aniq va ravshan ko'rishadi, hamda ish jarayonida mashqlar o'tkazish bilan o'zlarining mehnat faoliyatlari bilan taqqoslay oladilar. Ularda o'quv mehnat faoliyati ko'rsatilayotgan narsalarni o'rganib olishi, ularni to'liq tushunishi, qismlarni o'rganishi bilan faollik paydo bo'ladi. Shuning uchun o'qituvchi o'z faoliyatida bilim va malakalarni sekinlik bilan ko'rsatib, tuzilmalarni bo'laklarga bo'lib, har birini alohida tushuntirib, ko'rsatib berishi, harakat turlarini takrorlab turib, uni qayta-qayta ko'rsatish kerak.

Amaliy metod deganda mustaqil ishlash tushunchasi ham ifodalanadi. Mustaqil ishlash o'quv vazifa va topshiriqlarni bajarishdan mashqlar jarayonida hosil qilingan o'quv va mehnat ko'nikma va malakalarini to'la-to'kis shakllantirish, yanada takomillashtirish va mustahkamlash maqsadida foydalaniladi. Mustaqil ishlarga muammoli ma'ruza, ijodiy, modellashtirish, ilmiy tadqiqot ishlari kiradi.

Kuzatuv amaliy metodning metodi bo'lib, o'qituvchi rahbarligida va vazifalar bo'yicha o'tkazishadi. Vazifada kuzatishning maqsadi qo'yiladi, ularni olib borish ketma-ketligi, qo'yilgan savollari, kuzatuv ketma-ketligi, mumkin bo'lgan

qiyinchiliklar, ularni yechish yo'llari, kimga murojaat qilish, xulosalarni qanday to'ldirish kerakligi ko'rsatiladi, tushuntirib beriladi.

Ikkinchi guruh metodlari **“O'quvchi-talaba o'zlashtirish darajasi bo'yicha”** degan metodlar ta'lim jarayonida o'quvchi-talabalarning o'qish maqsadida hatti-xarakatlarini bildiradi. Bu guruh ichiga:

- Reproduktiv metod
- Produktiv metod;
- Ijodiy metod kiradi.

O'quvchi-talabalarning bilim va malakalarini shakllantirish, mustahkamlash, rivojlantirishda ularning o'zlashtirish darajasini aniqlab olish muhim ahamiyatga egadir. Ma'lumki, o'quvchi-talabalar hammalari birdek va bir ko'rinishda fanlarni o'zlashtira olmaydilar. Ularning birinchi guruhi - o'quv materialni faqat taqlid qilishi bilan o'zlashtirishi mumkin (taqlid qilish, o'xshatish darajasi), ikkinchi guruhi - namunaga, misolga qarab o'zlari uni ozmuncha to'ldirishga, o'zgartirishga undaydilar va o'quv materialni ana shunday o'zlashtirishlari mumkin (namunaga qarab ishlash darajasi), uchinchi guruhi - shu narsa, hodisa, vaziyatdan mantiqiy xulosa chiqaradilar va shu xulosa bo'yicha boshqa bir ishlarni bajarishlari mumkin, shuning bilan o'quv materialni ana shunday o'zlashtirishlari mumkin (mantiqiy xulosa darajasi). Shuning uchun ham o'quvchi-talabalar uchun berilgan o'quv ishlarni, hamma mashqlarni uchta asosiy metod ichlariga sig'dirish kerak va ularni quyidagi me'yorda keltirish mumkin: reproduktiv (taqlid qilish, o'xshatish darajasida bo'lgan o'quvchi-talabalar uchun), produktiv (namunaga qarab ishlash darajasida bo'lgan o'quvchi-talabalar uchun) ijodiy (mantiqiy xulosa darajasida bo'lgan o'quvchi-talabalar uchun).

Reproduktiv metod orqali mashqlarni bajarishda o'quvchi-talabalar qurilmaning tuzilishi, materiali, asbob-uskunalar, yozma vazifalarni o'rganishadi. Reproduktiv metoddagi mashqlarda o'qituvchi rahbarligida vazifa va topshiriqlar to'liq ifodalanib beriladi, muhokama qilinadi va faqat shundan so'ng o'quvchilar ularni bajarishadi. Bu yerda ko'pincha o'qituvchining harakatlarni takrorlab berish, matnni o'qib aytib berish, qonun va qoidalarni yodlab olishi bilan o'quv materialni o'rganish mumkin.

Produktiv metod turdagi mashqlarni bajarishda o'quvchi va talabalar egallagan bilim va malakalaridan turli xil birikmalarda foydalaniladi, ya'ni oldiga qo'yilgan vazifalarning mustaqil, asliy javoblarini topishadi. Produktiv mashq turlaridan biri produktiv masalalarni hal qilish: ob'ektni to'g'ri tanlash, taqqoslash va baholash (ishni bajarish yo'li, qo'llanilishi, jarayonlar borligini aniqlash), aniqlashga bog'liq bo'lgan talab, aloqadorlikka muvofiqlik, turli xil harakat va jarayonlarni tushuntirish. Bu turdagi mashqlar orqali o'rganilayotgan narsa, ish, hodisa, vazifa tuzilgan reja asosida yechiladi. O'quvchilar, masalan, bu orqali ikki narsadan asosiysini, keraklisini ajratib olishadi.

Ijodiy metod egallangan bilimlarni mashqlarda ijodiy qo'llashga qaratilgan bo'lib, o'quvchilarning fikrlash qobiliyatidan foydalaniladi va shularni o'stirishga yordam beradi. Ijodiy metodining o'quv fanlarga tegishli bo'lgan bosqichlari va turlari quyidagilar:

Tashxisli mashqlar ish sabablarini o'rganishadi, ishlar bo'yicha jadvallar, vazifalar tuziladi. Mantiqiy mashqlar o'quvchi-talabalar har xil vaziyatlardan chiqa olishni,

masalalarni yechishni o'rganishadi. Izlanish mashqlari sekin-astalik bilan o'quvchi-talabani mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirib boradi. Ular tuzilishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- tuzilmaga o'zgarishlar kiritilganda masalani hal qilish;
- tuzilmada yetishmaydigan narsa bilan to'ldirib, kamchiliklarini bartaraf qilib, masalani hal qilish;
- reja, chizma bo'yicha tuzilma loyihasini tuzish;
- talabga ko'ra mustaqil tushunib olish, qurish.

Uchinchi guruh metodlari **“O'quvchi-talaba faolligi, harakatlari bo'yicha”** degan metodlar ta'lim jarayonida o'quvchi-talabalarning o'qish maqsadida hatti-xarakatlarini bildiradi. Bu guruh ichiga:

- Passiv metod.
- Faol metod.
- Interfaol metod kiradi.

Passiv metod ta'lim jarayonida faqat o'qituvchining hatti-xarakatlarini yaqqol bildiradi, o'quvchi-talabalar esa shu payt uning ishlariga qarab turadi, gaplarini tinglab, yozib oladi, fahmlab, anglab oladi. Bu metod ma'ruza, hikoyani tinglashda, o'qituvchining laboratoriyada ishlab turganiga qarashda, video, kino, sahnalashtirilgan hodisa, vaziyatni ko'rishga qaratilgan.

Faol metod – bu jarayonda esa nafaqat o'qituvchining hatti-harakatlarini, balki o'quvchi-talabalar faolligini yaqqol bildiradi. O'quvchi-talabalar o'qituvchining savollariga javob beradi, o'rta tashlagan muammoni yechadi, vazifa va topshiriqlarni bajaradi. Bu metod nafaqat amaliy mashqlarda, balki ilmiy va nazariy ma'ruzalarda ham faol ishlatiladi.

Interfaol metod ta'lim jarayonida faqat o'quvchi-talabalar bir-biri bilan bo'lgan munosabatlarda hatti-harakatlarini yaqqol bildiradi, o'qituvchi esa oldindan shu faolliklarni rejalashtirib, loyihalashtirib, shu payt ularning ishlariga qarab turadi, gaplarini tinglab, yozib oladi, nazorat qiladi va baholab oladi. Bu metod bo'yicha ko'p yangi interfaol usullar mavjud va ular bunaqa ishlarni ijobiy o'tkazishga imkon yaratadi.

To'rtinchi guruh metodlari **“O'qituvchining tushuntirish yo'nalishi bo'yicha”** degan metodlar ta'lim jarayonida o'qituvchi o'qitish maqsadida hatti-harakatlarini bildiradi. Bu guruh ichiga:

- Induktiv metod.
- Deduktiv metod kiradi.

Induktiv metod o'qituvchilar tahsil qilayotgan barcha bilimlarni induktiv shaklida, ya'ni ilmiy voqeani ayrim yoki hamma qirralari, qismlari, xususiyatlari, holatlarini ta'riflab, o'quv material tizimida narsalarning, hodisalarning real munosabatlarini tasavvur etib olib, shu bilimning ilk manbaini ko'ra bilishdan, ya'ni yagona yoki unchalik umumiy bo'lmagan turidan ko'proq darajadagi yoki shu turlardan iborat tuzilmaga o'tishdan va umumiy xulosaga kelishidan iborat bo'lib ishlatiladi.

Deduktiv metod o'qituvchilar tahsil qilayotgan barcha bilimlarni deduktiv shaklida, ya'ni bilimning ilk manbaini ko'ra bilishdan va umumiy xulosani anglab olishidan boshlab, keyincharoq ilmiy voqeani ayrim yoki hamma qirralari, qismlari, xususiyatlari, holatlarini ta'riflab, o'quv material tizimida narsalarning, hodisalarning real

munosabatlarini tasavvur eta olishidan, ya'ni umumiy qoidalaridan bo'lgan xususiy turlariga o'tishdan iborat bo'ladi.

O'quvchi-talabalarni o'qitishga berilgan metodlarni tanlash asosiy mezon - ta'lim mazmuniga mos kelishidir. Mazmunlardan biri amaliy metod orqali yaxshi yoritib berilishi, boshqasi esa – so'z orqali metod yordamida yoritib berilishi mumkin. Birida faol metodni qo'llash, yana biriga interfaol metod to'g'ri kelishi ham mumkin. Lekin butun o'quv jarayonini tashkil qilish uchun ta'limning turli xil metodlaridan foydalanish zarur bo'ladi. Ta'lim metodini tanlashda o'qituvchi o'zining imkoniyatlari va pedagogik bilim darajalariga asoslangan holda yondashish kerak, bu orqali yuqori darajadagi o'quv tarbiya natijalariga erishish mumkin bo'ladi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

1. Ta'lim metodlari to'g'risida tushuncha bering.
2. Ta'lim metodlariga tasnif bering.
3. O'qitishning og'zaki metodiga tasnif bering.
4. O'qitishning ko'rgazmali metodiga tasnif bering.
5. O'qitishning amaliy metodiga tasnif bering.
6. O'qitishning induktiv va deduktiv metodiga tasnif bering.
7. Ta'limda ko'rgazmali metodlardan foydalanish va ularning ahamiyatini ko'rsating.
8. Ta'limda faol va interfaol metodlar va ularning ahamiyatini izohlab bering.